

ԾՕՏԻՎ ԱՆՅԵԱԼԻՑ

III

Րուսները մտածողութեան յատուկ է՝ աւելի դեկավա-
ցուել սրտի և երեակայութեան թելադրութեամբ, քան բանա-
կանութեամբ, առողջ դատողութեամբ: Երեւոյթների, փաս-
տերի օրեկտիւ վերլուծումը, բազմակողմանի ուսումնասիրութիւ-
նը, քննական վերաբերմունքը անմատչելի են կոյր հաւատով,
ցնորքներով տոգորուած գլուխներին: Եւ դրա ամենացաւալի
ապացոյցն ներկայացնում է «Արծրունու շկոյայի» բռնած ըն-
թացքը հայկական ազատագրութեան սկզբնաւորութեան ժա-
մանակ: Հայ ժողովրդի, հայկական գաւառների մասին ոչ մի դրա-
կան գաղափար չունեցող Արծրունին առաստաիրական քարոզներ էր
վարդում, անգիտակցաբար գործիք դառնալով Լորանով-Րոստով-
սկիների ձեռքում, որոնց շահը թելադրում էր այդ ժամանակ գրա-
ւել թիւրքահայերի համակրութիւնը, դժուարութիւններ յարու-
ցանել հակառակորդ թիւրք կառավարութեան առջև, միաժամանակ
ոչ մի երաշխիք չտալով հայերին նրանց հակաթրքական քաղա-
քականութեան հետեւանքների համար: Պատահական ցնորքի ե-
տեւից ընկած Արծրունին «մտրակում էր» Անգլիայի եսասիրու-
թիւնը, նենգամտութիւնը, և այլն կարծելով թէ քաղաքական աշ-
խարհում որեւէ նշանակութիւն կարող է ունենալ իդէալիստի այդ
ասեղիծակոցները: Գերմանական բոմանտիզմի այդ հայկական ներ-
կայացուցիչը նոյն իսկ ազգայնական միսսիանիզմ էլ էր քարոզում,
հաւատացած լինելով որ հայը միակ կուլտուրական տարրն է
թիւրքիայում և իրաւունք ունի կուլ տալու միւս անկուլտուրա-
կան ազգութիւնները այնտեղ... Հայկական տառանջաններն էլ
պէտք է փոխարինէին արաբականները... Եւ գարմանալի աջողու-
թեամբ Արծրունին գտնում էր շեւեռներ մեր կեանքում. «ձեռ-
նորսներ», ինչպէս նա պարծանքով անուանում էր այն թերուս-
ներին, որոնք կուրորէն ընդունում էին նրա պատգամները և
դառնում աշխատակիցներ. իսկ բոլոր այն մարդկանց, որոնք քն-
նադատաբար էին վերաբերում նրա յայտնած մտքերին, ինք-
նաւրոյնութիւն էին ցոյց տալիս՝ սպասում էր հայհոյեանք, նը-

շաւակում, ծաղր ու ծանակ, կարճ ասած՝ խօսքի տհաքեկում:

Սակայն տեսնենք հէնց այն ժամանակ, երբ Արծրունու շկօլան բարոգում էր թիւրքահայերի ապստամբութիւնը, ղեկավարուելով սլաւօնական ազգերի շարժման անալոգիայով, ինչ կարող էր տալ աւելի դրական, օրեկտիւ մտածողութիւնը, քաղաքական հասուն միտքը:

Ծիշտ է, Չերնոգորիան, Սերբիան, Յունաստանը, Բոսնա-Հերցեգովինան և Բուլղարիան էլ թրքական լուծի տակ էին և ազատուեցան ապստամբուելով: Բայց մակերևոյթային անալոգիայից բացի պէտք է ինկատի ունենալ շատ խոշոր, հիմնական տարբերութիւններն ևս: Թուենք այստեղ մի՛ քանիսը. 1) այդ սլաւօնական և յունական երկիրները իրանց աշխարհագրական դիրքով անշատուած են Ասիական Թիւրքիայից, ուր ապրում է տիրող թուրք տարրի մասսան: 2) այդ սլաւօնական և յունական երկրներում ազգաբնակչութիւնը կազմուած է միատարր, նոյն ազգութեան պատկանող բնիկներից, իսկ թուրք տարրը ներկայացրուած է այնտեղ միայն յանձին պաշտօնեաների և զինուորական պահակախմբերի. խառն մահմեդական ստուար ազգաբնակչութիւն գոյութիւն չունէր Թիւրքիայի այդ մասում: 3) այդ նուաճած երկրներում մինչև վերջը իրանց՝ ֆէօդալական իշխանութիւնը պահպանում էին տեղական ազնուականները, իշխանները, որոնցից միայն մի մասը կրօնափոխ լինելով, այնուամենայնիւ ցեղական կապ էր պահպանում գիւղացիական ազգաբնակչութեան հետ: Այդ ֆէօդալները ունէին՝ ձեռքի տակ զինուած խմբեր: Չերնոգորիան մինչև վերջն էլ ինքնօրէն կիսանկախ իշխանութիւն էր, իր յատուկ զօրքով: 4) Իրար կողք կողքի տուած այդ սլաւօնական երկրները միշտ պատրաստ էին իրար օգնութեան հասնել, հեռու նրանց մէջքին զօրավիգ էր կանգնած արիւնակից և հաւատակից Ռուսաստանը: 5) Յոյների փառաւոր անցեալը, նրանց կրօնակցութիւնը Ռուսաստանի հետ, նրանց երկրի աշխարհագրական դիրքը, նրանց ստուարաթիւ առևտրական նաւատորմիղը այնպիսի ֆակտորներ էին, որոնց նշոյլը չկար հայկական կեանքում: Երկրի փողով, մարդկանցով, զէնքով, զօրքով, ռազմաճակատով օգնում էր ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, մինչդեռ հայերին խղճում էին, ձեռք կարկառում միմիայն նրանց որբերին՝ խնամելու ժամանակ... Երբ Բայրոններ էին զոհուում իլլադայի ազատութեան համար Անգլիայի Կանինգսները չէին կարող չմիջամտել Յունաստանը Մեհմեդ Ալիի ճանկերից ազատելու համար: 6) Բուլղարիան չունէր այդ հմայքը, սակայն փոխարէնը՝ կար հզօր Ռուսաստանի՝ զինուած աջակցութիւնը: Երբ սկսուեց

Բոսնա-Հերցեգովինայի ապստամբութիւնը 1875 թուականին, բռնկեց նորից ազատագրական շարժումը և Բուլղարիայում. թիւրքերի բարբարոսութիւնները ապստամբ բուլղարներէ նկատմամբ միայն Գլադստոնի ճառերով չէին նշաւակուում, այլ ուստի հասարակութիւնը ստիպեց միջամտել ցարին: Ռուսաստանը զէնքի ոյժով ստիպեց սուլթանին տալ բուլղարներին աւելի քան այն չնչին ընթերցանքները «բուլղարներով բնակուած վիլաէթներում», որ մշակել էր 1876 թուականին ղեկավարներ ամսում Պոլսի կոֆերենցիան և որ չուզեց իրագործել սուլթանը: Ռուսաստանը մի քանի ամիս անց (1877 թ. ապր.) պատերազմ յայտարարեց և իր զօրքերով գրաւելով Բուլղարիան հէնց պատերազմի ժամանակ այնտեղ փութով կազմակերպեց բուլղարական զօրք էլ, քաղաքացիական ամբողջ մի վարչութիւն էլ և հեռացաւ այդ երկրից միայն այն ժամանակ, երբ Բուլղարիան ունէր իր իշխանը, իր սահմանադրութիւնը, իր զօրքը, իր կառավարութիւնը: Հետեալէս Ռուսաստանը շատ լաւ էր հասկանում թէ ինչ էր նշանակում իր համակրանքը վայելող երկրների ապահովութեան իրական դարանտիան թուրքական խժոժութիւններից, վրէժից: Իսկ նոյն կառավարութեան ներկայացուցիչ Լորանով-Րոստովսկին Պոլսում այդ ժամանակ խրախուսում էր հայերի ուստասիրութեան միամիտ, անհեռատես արտայայտութիւնները, շահագրգռուած միայն ներանով որ հայերին զոհ բերելով գոնաւորութիւններ ստեղծի հակառակորդ թիւրքիայի առջև: Երբ այդ հարկաւոր էր՝ խրախուսում էին հայերի հակաթրքական ըմբոստութիւնները, թուրքերին կատաղեցնող ուստամոլական յիմար ցոյցերը, թոյլ էին տալիս նրանց սին յոյսերով օրօրուել և անհեռատես քայլեր անել, իսկ երբ շահը այլևս չէր պահանջում այդ տեսակ քաղաքականութիւն—նոյն Լորանով-Րոստովսկին խրախուսում էր որ Սուլթանի կառավարութիւնը մի լաւ դաս տայ ըմբոստ հայերին... 7) Եթէ ուզենանք անպատճառ անալոգիաներ անել և գտնել թիւրքիայում թիւրքաց Հայաստանին բախտակից մի երկիր, պէտք է կանգ առնուի միայն Մակեդոնիայի վրայ, ուր չկայ միապաղաղ ցեղական կազմութիւն, ուր ալբանացիները կատարում են քրդերի դերը, ուր թիւրքական ընթիմը աւելի խոր է դրել իր աւերիչ դրօշմը: Անշուշտ Մակեդոնիան էլ թիւրքաց Հայաստանի համեմատութեամբ աւելի նպաստաւոր դիրք ունի յեղափոխական գործունէութեան համար, քան Հայաստանը: Մակեդոնիայի սահմանակից բոլոր երկրներում ազատօրէն կազմուած են հրոսական խմբեր, որոնք ամեն տեսակ աջակցութիւն են գտնում այդ երկրների կառավարութիւններէ:

կողմից: Մակեդոնիայի ամբողջ դժբախտութիւնը այն է որ ազգայնական մրցութիւնը բաժան բաժան է աճում յոյն, սերբ, բուլղար, ռուսման, ալբանացի տարրերը ի մեծ ուրախութեան սուլթանական ընտիմի: Հայաստանում գոյութիւն ունին Մակեդոնիայի բոլոր բացասական հանգամանքները, բայց ոչ մէկը առաւելութիւններէ: Մեր «քաղաքագէտները» միամտօրէն կարծում էին թէ անգլո-ռուսական տարամերժ շահերը թիւրքաց Հայաստանում պէտք է դադարեն վճռողական նշանակութիւն ունենալու հէնց որ սկսեն ազդել դրանց խղճի, արդարութեան, մարդասիրական զգացմունքի վրայ, հէնց որ ինքնազոհութեամբ զարմացնեն աշխարհը, ապացուցեն որ հայը ընդունակ է յուսահատ կուտւա հարիւր հազարներով կոտորուելու: Եւ այդ անհաւատութիւնը այնքան զօրեղ էր մեր մէջ որ երբ Բերլինի դաշնագրով ոչ մի դրական բան չվաստակեցինք, այդ անաջողութիւնը բացատրում էինք միայն նրանով որ «արիւն չենք թափել»: Շատ բնորոշ մի նմուշ այդ մտածողութիւնից թող տեսնի ընթերցողը կարդալով ներքեւում առաջ բերած (տես «Հայրենիք» № 24, 362) երկու նամակները.

Կարին, 20 օգոստոս 1878

«Սիրելի Հայրիկ,

Երբ ուղեւորուեցար յԵւրօյ եւ անդ գտար այնչափ փառաւոր ընդունելութիւններ, մեծամեծ խոստումներ, սքանչելի յոյսեր քաղաքագէտ նշանաւոր անձինքներէ նոյնիսկ ինքնակալ կայսրերէ ու կայսրուհիէ, յայնժամ յուսոյ եւ լուսոյ ճառագայթները նշմարել կարծեցինք Հայաստանի հօրիզօնին վրայ: Ամէնուս սիրտը ուրախութեամբ արթըլու, ճակատնիս պանծալի, ապագան յուսածիծաղ, կպրծես երկնային գաւառներուն մէջ կ'ապրէինք: Ակնդէտ աչքերնիս յԱրեւմուտք դարձուցած, ձեր մի ծայնին կը սպասէիք: Եւրօպական լրագրաց էջերը մեր յոյսերը կը քաջալերէին ու ակնկալութիւնները իրականացնել կը խոստանային. վերջապէս ամենքս ալ իՊերլին հաւաքուած գերագոյն ժողովոյ շրջունքներէն առկալս մեր ազատութիւնը կամ դատովճիւղը կը սպասէինք: Այսպէս 2—3 ամսոյ չափ յուսոյ եւ աշխուստեան մէջ ծփալէ ու տատանելէ ետք, յանկարծ քօնկրէսի փակումն ու թուրքեւ-անպլիական դաշնագրութիւնը լսեցինք, որով մեր յոյսերը յօղս ցնղած տեսանք. բարէ, ցնորք են եղեր այդ ամէնը որ մեզ կ'օրօքէր ու անուշ երազներով կը տարուբերէր... սրբան ճշմարիտ է եղեր թէ՛ քանի որ չկայ ուղղակի զոհ, չկայ եւ փրկութիւն եւ թէ անպատրաստ ու անզոհաբիր ժողովուրդ մը արժանի չէ ազատութեան:

Է՛հ, հոգ չէ, Անգլիան իր շահամոլութեան, Փրուսիան իր եսասի-

ըռւթնան ոգւոյն, Ռուսիան իր խորամանկ քաղաքականութեան, եւ այլ տէրութիւնք զանազան զգացումներու թող զոհեն տարաբախտ ազգի մը ներկան ու ծիծաղին: Թող կնամարդի եւ լալկան ժողովուրդ անունեն մեզ, թող կարծեն թէ այս ազգը իրենց շահուն կամ քաղաքականութեան գործիք կարող են ընել: Բայց շատ կը սխալին, որովհետեւ մերն է ապագան. այո՛, ապագայի հորիզոնը պայծառ է. պահ մը երեւցած լոյսը ասուպ մըն է եղբր, սակայն այժմ կը տեսնենք մի լուսաւոր աստղ, հայ ազգին զգացումներու արթնանալը, ձեռք ձեռքի տալը, միասիրտ, միակամ եւ միահռչի խորհելու, գործելու տրամադրութիւնն ու կամքն է: Այլ եւս վախ չունինք, Հայրիկ, բաւական է որ խօսելը մէկ կողմ դրած՝ գործի սկսինք. այո՛, առաւել գործ քան խօսք... (Նամակին մնացած մասը կարնոյ գալ-ձականութեան խնդրին կը վերաբերի):

Ընդմիջող ձերդ անձնուէր՝ Յ. Մ. Նշկեան

Պատասխան

«Իմ եւ Հայրենեաց մտերիմ բարեկամ

Ձեր սրտախօս նամակն վաղուց ստացած եմ, զիս մի դատեր որ չկրցայ փութով նորա պատասխանը գրել, վասնզի կարի պատեցին զիս զբաղումներ յայն օրէն երբ ի Պոլիս մտայ:

Ինչ որ գաղթականութեան մասին գրած էիք, այժմ թողունք զայն, զի ինչ պիտի լինէր. եղաւ ու անցաւ:

Նամակիդ միայն այն կէտին վրայ ուրախ եմ, որ դուք թերահաւատ չէք ումանց պէս որոնք յուսահատութեան տրտունջ կը բառնան եւ կը խօսին թէ Քօնկրէսն հայոց ինքնօրինութիւն չտուաւ կամ թէ նորա իրաւունք զլացան եւն: Այլ դուք այսպէս չէք մտածեր եւ իրապէս կը դատէք որ մի ազգ առանց պատրաստութեան որ իր զարգացումը բարոյապէս եւ նիւթապէս, առանց զոհի եւ արեան որ հարենի ազատութեան զխաւոր պայմաններն են, երբէք այդպիսի մի ազգ արժանի է ազատութեան եւ ինքնավարութեան: Եթէ ամէն դրբա՝ հապա ինչու խնդրեցինք երբ մենք զմեզ կը ճանաչէինք՝ երբ գիտէինք կանխապէս թէ հայոց խնդիրը չպիտի պսակէ Քօնկրէսն:

Այս մի թաքուն խորհուրդ է որ շատ պատճառներ ունի եւ ես կարող չեմ գրով պատմել ձեզ այժմ թէ ասդ եւ թէ այդր... Միայն այսքան կը գրեմ որ ազգին քաղաքագէտ եւ հեռատես անձինք խորհրդով այս խնդիրը երեւան հանեն, որպէսզի այժմէն ապագային համար արժանազրուհի եւ ինքն ինքն տայ Եւրօպիոյ առաջ թէ Ասիական մասին մէջ մի ժողովուրդ կայ, որ արժանի է Եւրօպիոյ ուշադրութեան:

Հայոց ներկայ խնդիրը մի առաջին քայլն էր զոր յառաջ տարաւ. ապագայի ազատութեան համար մի քար էր զոր հիմը դրաւ, որու շէնքը

աժմէն սկսեալ պէտք է պատրաստենք այն յուսացեալ ապագային համարոր գուցէ շատ հեռու չէ, յորում դարձեալ պիտի ծնի Արեւելեան յաւիտեանական խնդիր. Արեւմուտքի մէջ գրեթէ լրացաւ այդ խնդիրը, անշուշտ Արեւելքի մէջ եւս պիտի լրանայ:

Աշխատինք եւ սպասինք այն ապագային համար. աշխատենք, որ երբ հասնի մօտենայ այդ յուսութեան ապագան, հայք քաջագոտն պատրաստ գտնուին. միայն գրչով, թըղթով եւ խեղճ վեղարով չներկայտնան եւրօսլոյդ դահլիճի առաջ, այլ զ'նքով ու արիւնով ինչպէս դիացազն Գարատաղցին:

Ազնիւ երիտասարդ, ես ծեր եմ թեր եւս չհասնիմ այն ցանկալի ապագային, յորում իբրեւ ծերունին Սիմ, օն պաղատէի բարձրելոյն առաջ «սարգ արծակեան զծառայս քո Տէր, զի տեսի ազատ մանուկն Հայաստան». իսկ դու որ ընդանձակ ականգայ ունիս եւ նորա յոյսով կը խայտաս, զնոտրուկի ւայժմէն, քաջալիր՝ եւ զինէ քեզ նման հայրենակիցներդ, լոյս եւ երկամ միասին լծորդելով վազեցէք դէպի յայն ապագան: Եւ օրնէ՛ ծնդ

1878 Նոյեմ. 10 Պօլիս

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Տեսնում էք ինչպիսի իդէալիզմ, հաւատ թէ՛ մեր փրկութիւնը միայն արիւն թափելու, դոհուելու մէջ է: Այդ մարդիկ կարծես կորցրել էին ընդունակութիւն կշռելու իրական պայմանները, սառնասիրտ չափելու անդէն, ճորտ գիւղացիութեան և ստրկացած հայ բուրժուազիայի ոյժերի անսահման ողնշութիւնը թուրք-քրդական հզօր, ստուար, միապաղաղ զանգուածի հանդէպ: Այդ մարդիկ այնքան հիպնոսած էին ազգային ինքնավարութեան գաղափարով որ բնաւ նշանակութիւն չէին տալիս, մի կողմ թողած թիւրքիան, նաեւ Անգլիայի և Ռուսիայի շահերի մրցութիւնը, որի արանքում հայութիւնը կարող էր ճմլուել, ինչպէս մի մժղուկ: Եւ այդպիսի արտակարգ բարդ, փափուկ, եզակի հանգամանքներում մեր ազգային ջոջերը բոժանտիզմով տարուած միամիտ փորձեր, էքսպերիմենտներ էին անում, ապստամբութիւն ծրագրում... O sancta simplicitas!

Կռիւ էին յայտարարում առանց մտածած, ուսումնասիրած տակտիկայի, առանց ներքին ոյժի, առանց դրսի օգնութեան. դա միթէ խիզախ անմտութիւն չէր, ազգակործան խաղ չէր հրդեհի հետ: Ահա թէ ինչ թեթիւ սրտով էր սերմանում քամիներ ապագայ մրրիկներ հնձելու համար: Եթէ պատասխանատուութիւնների յետեւից ընկնելու լինինք նախ այս եօթանասնական թուականի ջոջերի բոժանտիզմի մէջ որոնենք այն...

Անկախ

(Շարունակելի)